

UO‘K 631.4(556.54)(075.8)

OQTOG‘ VA TOG‘OLDI TEKISLIK LANDSHAFTLARIDAN XO‘JALIK MAQSADLARIDA
FOYDALANISH MASALALARI

Joniev Otabek Toxirovich – geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

joniev_otabek@mail.ru

Navoiy davlat universiteti

ВОПРОСЫ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГОРНЫХ И ПРЕДГОРНЫХ
РАВНИННЫХ ЛАНДШАФТОВ

Жониев Отабек Тохилович – доктор философии по географическим наукам

Навоийский государственный университет

ISSUES RELATED TO THE ECONOMIC USE OF MOUNTAIN AND FOLKLANDSCAPES

Joniev Otabek Tokhiroovich - Doctor of Philosophy in Geographical Sciences

Navoi State University

Tayanch so‘zlar: optimallashtirish, landshaft, geoeкологиya, ekologik muvozanat, ekotizim, geoeкологик vaziyat.**Rezyume.** Maqolada O‘zbekistonning eng baland va eng yirik tog‘ tizimlaridan biri – Nurota tog‘ tizmasining Oq tog‘ va tog‘oldi landshaftlari geoeкологик vaziyatini optimallashtirishning ustivor yo‘nalishlari yuzasidan taklif va tavsiyalar berilgan.**Ключевые слова:** оптимизация, ландшафт, геоэкология, экологический баланс, экосистема, геоэкологическая ситуация.**Резюме.** В статье представлены предложения и рекомендации по приоритетным направлениям оптимизации геоэкологической ситуации в Ак-Тягском и предгорном ландшафтах Нуротского горного хребта, одной из самых высоких и крупных горных систем Узбекистана.**Key words:** optimization, landscape, geoeкоlogy, ecological balance, ecosystem, geoeкоlogical situation.**Summary.** This article presents proposals and recommendations on priority areas for optimizing the geoeкоlogical situation of the Ak-Tag and foothill landscapes of the Nurota mountain range, one of the highest and largest mountain systems in Uzbekistan.**Kirish.** Hozirgi iqtisodiy sharoitda respublikamizdagi yerlarni qayta taqsimlash jarayoni qishloq xo‘jaligidagi yerlardan oqilona foydalanishni nazarda tutib amalga oshiriladi, lekin bunda landshaft sharoitlarini hisobga olmagan holda katta yer maydonlarining parchalanishi, tuproq unumdorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarning yo‘qligi va natijada sifatning yomonlashishi hamda qishloq xo‘jalik yerlarning unumdorligini pasayishi ko‘p hollarda e‘tiborga olinmagan edi.**Adabiyotlar tahlili.** Oqtog‘ tizmasi landshaftlarini o‘rganishda shu vaqtda qadar bir qancha ilmiy tadqiqotchilar o‘rganishgan. Oqtog‘ tizmasi tabiiy sharoiti va landshaftlarining asosiy xususiyatlari haqidagi malumotlarni N.A.Gvozdetkiy, E.N.Rakitnikov, T.V.Zvonkova, A.R.Raxmatullayev va boshqalarning ishlarida ko‘rishimiz mumkin. Professor N.A.Gvozdetkiy Oqtog‘ tizmasini Nurota-Qoratepa provinsiasiga kiritadi. E.N.Rakitnikov, T.V.Zvonkovalarning avvalgi ilmiy tadqiqot ishlarida Oqtog‘ tizmasi Nurota-Oqtog‘ rayoniga kiritilib kichik rayon sifatida qaralgan.

Respublikamizda qishloq xo‘jaligi yerlaridan asosiy foydalanuvchilar - qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadigan fuqarolar, qishloq xo‘jaligi korxonalari va tashkilotlaridir. Fuqarolar foydalanadigan qishloq xo‘jaligi yerlari maydoni kamayish tendensiyasiga ega.

Oqtog‘ tog‘oldi tekislik landshaft komplekslaridan foydalanish strategiyasi tabiatni muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan uzoq muddatga mo‘ljallangan dasturda ishlab chiqilishi lozim. Tabiatdan foydalanish strategiyasi-hudud tabiati va uning resurslarini uzoq muddat (5-10 yil va undan ko‘p)ga qadar ishlab

chiqarish muomalasida bo‘lishida undan foydalanish tamoyillari, usul va uslublari, me‘yoriy ko‘rsatkichlar, boyliklarni oqilona muomalaga kiritish, sifat va keskin miqdoriy o‘zgarishlarini oldini olish, tejamkorlik va boshqalarga to‘liq rioya qilish kabilar tushuniladi [3:41-45].

Tadqiqot metodologiyasi. Oqtog‘ tog‘oldi landshaftlardan foydalanishning ustivor yo‘nalishlari, aytaylik suvdan barcha sohalarida, xususan sug‘orma dehqonchilikda me‘yorga va sifatini yaxshilab borishga bekami-ko‘st amal qilish, sug‘orishda yangi ilg‘or innovatsion texnologiyani bosqichma-bosqich qo‘llashdan iborat.

O‘qtog‘ tog‘oldi tekislik landshaft komplekslarining ekologik-iqtisodiy barqaror rivojlanishi tabiiy muhitning qanoatlanarli holati, resurslardan oqilona foydalanish, tabiat muhofazasi va ekologik vaziyatni optimal holatda bo‘lishi, o‘z navbatida aholi salomatligining yuqori darajada bo‘lishiga ijobiy ta‘sir etadi. Bunday qulay ekologik muhitda iqtisodiy barqaror rivojlanish ta‘minlanadi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlari sug‘orma va bahorikor dehqonchilik, meva-sabzavotchilik, ipakchilik hamda turli tarmoqlaridan tashkil topgan chorvachilikdan iborat. Qishloq xo‘jaligining har bir tarmog‘i rivojlanishi uchun ma‘lum bir tabiiy sharoit, aniqrog‘i agroiklimiy sharoit talab etiladi. Hudud tabiatining shakllantiruvchi tabiiy omillar va landshaftlar qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini rivojlantirish uchun zarur bo‘ladigan tabiiy muhitni shakllantiradi.

Oqtog‘ tizmasi janubiy yonbag‘rlarida To‘sinsoy, Oqtepasoy, Zarbandsoy, Andaksoy, Jizmonsoy, Kattasoy, Oltinsoy, Maydonsoy, Sharilloqsoy kabi soylar shakllangan. Ba‘zi soylarning uzunligi esa 20-25 km bo‘lib

bo'lib, havza maydoni 30 km² dan 270 km² gacha (Tosmachisoy-Burgansoy) etadi. Jala yog'inlar paytida soylardan katta sel oqimlari keladi. Skeletli tipik va och bo'z tuproqlar tarqalgan tipik, bo'z tuproqlarning yuqori qatlamida gumus miqdori 1,5-2,0 %, och bo'z tuproqlarda 1,2 % gacha bo'ladi. Ushbu soylar dehqonchilik yuritish uchun juda qulay bo'lgan o'ziga xos konussimon yoyilmalarni hosil qilgan. Ushbu konussimon yoyilmalarda asosan uzum, olma, bodom yetishtiriladi.

Hozirgi davrda iqlim o'zgarishi munosabati bilan hududlarning termik rejimini o'rganish ekin navlarini tanlashda amaliy ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi ekinlaridan bo'lgan donli ekinlarining ekish muddatlarini aniq belgilash muhim tadbirlardan hisoblanib, bu hosili taqdirini oldindan belgilashga imkon beradi [2:59-65].

Masalan, kuz faslida bug'doy ekish hududning iqlimiy ko'rsatkichlari bilan bog'liq bo'lib, eng maqbul davrlarda ekilishi, ekilgan urug'ni undirib olish yuqori hosil olishni ta'minlaydi.

O'qtog' tabiiy boyliklaridan yana biri marmar hisoblanadi. Bu yerda butun dunyoga mashhur Zarband marmar koni joylashgan. "Zarband" marmar koni Samarqand shahridan 100 km, Samarqand viloyatining Kattaqo'rg'on shahridan 45 km masofada joylashgan. Marmar rangi kul rang qoramtir yo'l-yo'l chiziqli-dog'lari bor, o'rtacha donali, og'ir strukturali [1:52-61].

Yaxshi silliqiladi. Ishlab chiqarish hajmi yiliga 40 ming kv. m ni tashkil etadi. Qalinligi 10-40 mm, eni 400 mm gacha, uzunligi 1200 mm gacha o'lchamlarda chiqarilishi mumkin.

O'qtog' tog'oldi tekislik landshaft komplekslarida mevali bog'lar maydonini kengaytirishning ijobiy tomonlaridan biri tuproq qatlamlari zichlanishining susayishi hamda tuproq strukturasi qayta tiklanishiga sharoit yaratilishidir. Kuzatuvlarga ko'ra, birgina paxta dalasiga yil davomida 7-10 marta (ayrim manbalarda 17-20 marta agrotehnika vositalari kiradi. Yosh mevali bog'larga esa 3-4 marta, hosilga kirgan bog'larga 1-2 marta agrotehnika vositalari kiradi yoki umuman kirmaydi. Mevali bog'larning hosil berish davri o'rtacha 10-15 yilni tashkil etadigan bo'lsa, ushbu muddat davomida bog' maydonlarida tuproq zichlanishining oldi olinadi [5:33-36].

Mevali bog'larni kengaytirish adirlarda yashaydigan turli xayvonlar populyasiyasining kengayishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu borada, ayniqsa, qushlar populyasiyasi tez rivojlanadi, tuproq tarkibidagi mikroorganizmlar ham ko'payib, ularning faoliyati kuchayadi. Natijada tuproq biotasi qoniqarli holga keladi.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Oqtog' tog'oldi tekislik landshaft komplekslarida bog'dorchilikni rivojlantirish ekologik jihatdan adirlarga antropogen ta'sirning kamayishiga va ko'p jihatdan tabiiy jarayonlarning faollashishi natijasida adir ekotizimining qayta tiklanishiga olib keladi. Iqtisodiy jihatdan esa turli

mevalardan mo'l xosil, asal va o'tin olinishiga va shu sabab aholi daromadlarining ortishiga erishish mumkin.

Ma'lumki, mevali daraxtlarning biologik jihatdan chidamlilik xususiyatlari turlicha bo'lib, bu xolat ularning turli navlarida ham ko'zga tashlanadi. Misol uchun, ayrim mevali daraxtlar sho'rga, ayrimlari tuproq zichlanishiga chidamli; ba'zilar esa shag'alli qatlamda va qurg'oqchil yerlarda ham bemalol o'sish imkoniyatiga ega. Shu nuqtayi nazardan olib qaragandan, sho'rlanish yuzaga kelgan yerga sho'rga chidamli mevali daraxtlarni, tuproq zichlanishi kuzatiladigan yerlarga zichlanishga chidamli mevalarni, shag'alli qatlam ochilib qolgan yerlarga toshloqda ham bemalol o'sib, mo'l xosil bera oladigan mevalarni, suv taqchil yerlarga esa qurg'oqchilikka chidamli mevalarni ekish yaxshi iqtisodiy samaradorlikka erishish imkoniyatini beradi.

Tahlil va natijalar. O'qtog' tog'oldi nishab qirliklarining quyi qismlarida tuproq eroziyasi sabab shag'alli qatlamlar ochilib qolgan va toshloq yerlar vujudga kelgan. Ushbu yerlarga alohida mevali daraxtlarni o'tqazish talab etiladi. Jumladan, o'rik, bodom, uzum, yong'og, olma kabi mevali daraxtlar shag'alli yerlarda ham unib o'sib, mo'l xosil beradi. Bundan tashqari, olcha, gilos, shaftoli, olxo'ri, nok, behi kabi mevali daraxtlar ham toshloq yerlarda o'sishi mumkin, ammo hosildorligi ancha kam bo'ladi.

Suv resurslarining taqchilligi hamda suv chiqarishdagi qiyinchiliklar sabab, adirlarning katta qismi dehqonchilikka jalb qilinmagan. Bunday maydonlardan chorva hayvonlarini boqish uchun yaylov sifatida foydalanib kelinmoqda. Ammo, bu joylardan yaylov o'rniga qurg'oqchilikka chidamli bo'lgan pista va bodom mevali daraxtlarini ekib, lalmi bog'dorchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilsa yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkin. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, tog'oldi lalmi yerlarida bug'doy etishtirishga qaraganda pista etishtirish 50 barobardan ortiq foyda beradi, bu joylardan chorva mollari o'tlatish uchun foydalanish xandon pista etishtirishdan olingan foydaning atigi 4,5 foizini tashkil etadi holos [4:33-35]. Pista xosili etishtirishning bir qancha afzalliklari mavjud. Jumladan, pista o'simligini etishtirish uchun keng ko'lamli meliorativ tadbirlarni amalga oshirish shart emas. Bundan tashqari pistazorga suv olib kelish, og'ir qishloq xo'jalik texnikasidan foydalanish va katta miqdorda mineral o'g'itlar solish talab qilinmaydi.

Xulosa. O'qtog' tog'oldi tekislik landshaftlarida qishloq xo'jaligini rivojlantirish maqsadlarida baholashda ushbu hududdan foydalanishda murakkablik tug'diradigan xususiyatlari ham e'tirof etiladi. Bunday xususiyatlarga tuproq qoplamining qay darajada rivojlanganligi, uning sho'rlanish darajasi, hududning tabiiy namlanganlik darajasi, yer yuzasining toshloq, gilli, qum-shag'alli ekanligi, relefning notekisligi, qiyaligi, parchalanganligi kabilar misol bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Abdullayev S., Usmonov I., Jonqobilov I. Geoeekologiya – tabiatdan oqilona foydalanish va tabiiy muhitni muhofaza qilishning ilmiy-nazariy asosi. // Geografiya va landshaft ekologiyasi. –Samarqand: SamDU, 2012,59-65-b.
2. Baratov P. va boshqalar. Tabiatni muhofaza qilish. – Toshkent: 1995.
3. Mamatqulov M. O'rta Osiyo geomorfologiyasi. – Toshkent: 2008.
4. Raxmatullaev A.R. Inson faoliyati va sahrolanish (Nurota tog'lari misolida). To'plam. – Samarqand: 2000.
5. Xoshimov J.A. Nurota tog'larida cho'llanish jarayoni. – Samarqand: 2000.